

Bir Siyaset Felsefesi Enstrümanı Olarak İnsan Hakları ya da İnsan Haklarının İnsanla Çelişkileri Üzerine Notlar

Armağan Öztürk*

“İnsan hakları
adaletin henüz olmadığıdır.”
Levinas

Özet: Bu makalede liberal siyasetin içine düştüğü meşruluk krizini gidermek üzere geliştirilmiş etik politik enstrümanlardan en çok kabul göreni aleyhine, insan hakları öğretilerine yönelik bir dizi argüman dile getirilmiştir. Kanıtlanmaya çalışılacak temel iddia, insan hakları anlayışının kapitalist rasyonellik ile olan sorunlu ilişkisi nedeniyle mevcut hegemonik güçlerin devamlılığını noktasında oynadığı role ilişkin olacaktır. Makale insan haklarının egemen güçler tarafından ulus içi ve uluslar arası ilişkide bir baskı ve biçimlendirme aracı olarak kullanıldığı tezini işler. Bu bağlamda insan hakları insanlardan daha değerli hale gelmiştir. Tabii sorun basitçe insan haklarının kullanılma biçimi ile ilgili değildir. İnsan hakları-doğal haklar bağlantısı insan haklarının insanların onları onamasına bağlı olmaksızın değerli olduğu üzerine bir görüşe, bu görüş de zorunlu olarak insan haklarının insanlar üstü antidemokratik kullanım biçimine yol açmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Meşruluk, Hak, Demokrasi, İktidar, Erdem.

Remarks on Human Rights as an Instrument of Political Philosophy or the Conflicts Between Human Rights And Individuals

Abstract: In this paper, a number of arguments are presented against the human rights doctrine; the most received of all ethico-political instruments developed to counter the legitimacy crisis of liberal politics. The main argument regards the problematic relation between the concept of human rights and capitalist rationality as it contributes to the persistence of hegemonic forces. The paper argues that human rights are utilized for oppression and coercion by sovereign Powers in both intra-national and international relations. In this context, human rights have become more valuable than the human itself. Of course, the problem is not simply the way in which human rights are employed. The connection between human rights and natural rights leads to the argument that human rights are valued regardless of people's assent, and further leading, inevitably, to anti-democratic employment of human rights.

Key Words: Legitimacy, Right, Democracy, Power, Virtue.

* Arş. Gör., ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

Sunuş

Ulus devletin yurttaşlık haklarının tek meşru kaynağı olmaktan çıktığı, kapitalizm -modern devlet- yurttaşlık arasındaki klasik denklemin geçerliliğini yitirdiği günümüz dünyasında siyasal toplum derin bir meşruluk krizi ile karşı karşıyadır (Turner, 1994). *Paradigm*al kamusal alan çözülmekte, birden fazla kimliğe aynı anda kamuda temsil hakkını veren *pragmatik* bir anlayış etkinlik kazanmaktadır (Üstel, 1999: 115). Post modern-küresel çağda liberal demokrasinin bu bahsi geçen siyasal meşruluk krizine çözüm bulmak amacıyla ideal olarak üç tip tepki formüle edilmiştir. Bu önerilerden ilki kamusal iletişim ve uzlaşmacı rasyonellik üzerinedir. Habermas örneğinde olduğu üzere demokratik karar alma süreçlerindeki tıkanma, bir iletişim sorunu olarak betimlendi. Araçsal rasyonelliğe dayalı liberal yurttaşlık nosyonu iletişimsel rasyonelliği özümsemiş bir müzakereci demokrasi modeli ile yer değiştirilirse liberal politikanın tarihsel arızlarından ve güncel krizinden sıyrılabileceği düşünüldü. Bu bağlamda Habermasçı anlatı dogmatik dünya görüşleri, katı sosyalleşme, kültür ve kişilikte olumsuz izler bırakan öğrenme teknikleri gibi engelleyici faktörleri dışarıda bırakan bir ideal konuşma durumuna ulaşmayı amaçlıyordu. İdeal konuşma durumu toplumun farklı etkinlik alanları arasındaki ve dolayısıyla farklı rasyonellikler arasındaki kopukluğu giderecek ve insanlığı şu an içinde bulunduğu bölünmüş durumdan çıkaracaktı (Atiker, 1998: 101-4). İkinci öneri seti liberal biçimcilikten kristalize olmuş bir şekilde sözleşmeci geleneği adaletin kapsayıcı gücüyle birleştirmeyi ve böylelikle meşruluk sorununu ortadan kaldırmayı öneriyordu. Rawls felsefesi toplumu adalet teorisi aracılığıyla yeniden kurmanın en iyi örneği olarak modern sözleşmeci tez içinde ön plana çıkmıştı. Rawls'ın amacı; aşınan sosyal adaletçi düzeni, en az iyi durumda olanlara en çok yarar sağlayacak bir eşit olmayan özgürlük anlayışı aracılığıyla tahkim etmektir. Böylelikle liberal kurumlara olan inanç yenilenmiş ve adaletsizlik iddiasının yarattığı meşruluk krizi hafifletilmiş olacaktır. Liberal krize yönelik etik politik canlanmanın son büyük temsilcisi ise *insan hakları* öğretisiydi. İnsanların insan olmak bakımından ahlaki eşitliğini savunan, kişinin bu haklardan yoksun bırakılması halinde insana yakışır bir hayat yaşayamayacağını ileri süren insan hakları anlayışı siyasal uygulamanın değerlendirilmesine yönelik asıl ilginin kaynağı ve post modern çağın en etkili siyasal ahlak çağrısıydı. İnsan hakları öğretisi, insan onurunu önemseyen ahlaki bir görüşe ve bu görüşe uygun yaşamak isteyen kişiyi kendi potansiyeli ile birlikte korumaya çalışan siyasi ve hukuki bir projeye karşılık geliyordu (Donnelly, 1995: 18). Bu öğretiyi öncelikle toplumsal-siyasal ilişkilerinin kurulma biçimi ile insanın insanca yaşayışı arasında mantıksal bir devamlılık olduğu yargısını ifade ediyordu. Son kertede insan hakları anlayışının insanın öznelliğini ve insanların adalet içinde yaşama olanağını koruyan bir zihniyeti temsil ettiği savlanıyordu (Kuçuradi, 2001: 46).

Bildiride dünyayı yeniden kurmaya adanmış öneri setlerinden biri olan insan haklarının aleyhine bir dizi argüman dile getirilecektir. Temel iddia insan hakları söyleminin toplumsal çatışmaları bir siyaset sorunu gibi değil de bir hukuk sorunu gibi algılayan, etiği ve siyaseti hukuk diline tercüme ederek biçimselleştiren liberal düşüncenin evrimi içinde ileri bir aşamayı ifade ettiği yönündedir. Bu nedenle meşruluk krizinin kaynağı niteliğindeki liberal kabullerle, bu bahsi geçen krizi çözüme iddiasındaki insan hakları anlayışı arasında derin bir örtüşme söz konusudur. İnsan haklarının sorunlu kurulma biçimi insan haklarının insanla savaşımına yol açmakta ve bu öğretinin iktidarca ideolojik bir araç olarak kullanılmasının yolunu açmaktadır. İnsan haklarına dayalı siyasal toplum anlayışı zorunlu olarak antidemokratik sonuçlar doğuracak ve sonuçta iktidarın bir oligarşiye ya da oligarşik bir hegemonyaya devrini kolaylaştıracaktır. Aşağıda hegemonyanın ideolojik aracı olmakla itham edilen insan hakları öğretisinin kuruluş biçimi ve kullanılış şekline yönelik bir dizi kaygı ve itiraz önermeler halinde formüle edilmiştir.

Doğal Hukuk, Doğal Hegemonya ve Demokrasi

Doğal Hukuk Versus Demokratik Hukuk

İnsan hakları doğal hukukçu-evrenselci düşünme tarzından meşruluğunu almaktaydı. Doğal özgürlükçü tanımlama doğa, tanrı, akıl gibi görünümlemler aracılığıyla insanda hak doğumuna aracılık etmeyi amaçlamaktadır. Doğal hukuka göre insan kendi doğası gereği ve kendi aklıyla kavrayabileceği vazgeçilmez, devredilemez haklara sahiptir. Doğallıkla kutsanmış insan hakları doğuştan, insanın insan olmak bakımından sahip olduğu ve dolayısıyla özel olarak belli bir toplumsal bağlama içkin olmayan, başka ödev ve haklara karşı mutlak ve evrensel üstünlüğü olan haklardı (Freedon, 1991: 27; Öktem, 2001: 79; Cranston, 1999: 312). İnsan haklarına mimlenmiş “vazgeçilmez-devredilmez” ibaresi ise bir kimsenin bu haklardan yararlanmayı reddedemeyeceği anlamında değil, fakat bu hakların kaybının ahlaki olarak olanaksız olması anlamında bir kapsayıcı zorlayıcılığı ifade ediyordu. Doğal hak ya da bugünün terminolojisi üzerinden yeniden formüle edersek insan hakkı bu haklarının kaybedilmesi halinde insan için değerli bir hayatın mümkün olamayacağı ön yargısını anlatır (Donnelly, 1995: 173). Bu ön yargı ise kendini insanlık onuru gibi metafizik bir kavramlaştırma üzerinden açar. Popüler yoruma göre insan haklarının kaynağı insan doğası, daha doğrusu insanın iyi doğasıydı. Bu varsayılan iyi doğa, kendini onurlu bir hayat yaşama özlemi ile dışa vuruyordu. İnsanlık onuru insan doğasını görünür kılan psikolojik etmen olduğu kadar, insan haklarının muhafaza ettiği nihai değerd. Demek ki insan hakları en başından beri somut insandan çok soyut insanı, insanın otantik özünü koruyan, koruduğunu iddia eden bir nosyondur (Kuçuradı, 2001: 49; Erdoğan, 1999: 165-173; Donnelly, 1995: 13-9). İnsana karşı, insanlık onuru ile insan hakları arasındaki bu kuramsal ittifak o derece kesindi

ki, bazı yorumculara göre insan hakları olmadan insanlık onuru denilen insanın o iyi yüzünün ortaya çıkması bile olanaksızdı (Mercier, 1996: 15).

İnsan doğası ya da insanlık onuru üzerine inşa edilmiş insan haklarına yönelik ilk ciddi eleştiri seti bu kavramlaştırmanın kendini meşrulaştırma biçimine yönelik olacaktır. İnsan doğası kavramı aslında çoktan arkaik hale gelmiş *töz* kavramının devamı niteliğindedir. İnsanların doğaları değil, özellikleri vardır. Bu özellikler de kişinin ne yapması gerektiğini değil, neler yapabileceği belirler (Macdonald, 1992: 30-1). Kaldı ki insan için insan doğası olsa dahi bu doğanın neden iyiliği içerip de kötülüğü içermediği sorusu yanıtız kalır. Mesela insan hakları listesinin başında yer alan yaşama hakkının neden bir insan hakkı olduğu anlaşılabilir. Yani yaşamak insanın doğasına uygundur da ölmek uygun değil midir? Ama şu aşama bizi ilgilendiren insana neyin yakıştığı konusunda kışkırtıcı bir tartışmaya girişmek değil, insan haklarının insan doğasına dayandırılmasının yarattığı sorunları irdelemektir. Ama önce bir parantez açarak insanlık onuruyla da hesaplaşmamız gerekir. İnsan doğası bir tabular rasadır (Fromm, 1995: 36-8). İnsanlık onuru kavramını insan doğası yerine ikame ettiğimizde de bu boş levha dolmuş sayılmaz. Onur kişinin kendine duyduğu saygıdır. Kişinin kendisine duyduğu saygının nerede başlayıp nerede bittiği tam olarak bilinmediğinden insan doğası yerine insanlık onurunun konulması belirsizliği ortadan kaldırmaz (Akal, 2000: 16-7). Peki insan doğası ya da insan onuruna dayalı hak anlayışı beraberinde neler getirir?

İnsan hakları düşüncesi, insani ya da insan yerine ölküselleştirilen insan doğasını kutsallaştırarak bir tür fetiş nesnesi haline getirir. İnsan haklarının insanların üzerinde ahlaki değere sahip oluşu, insan haklarını korumak için insanların rehabilite edilmesi gerektiği görüşüne yol açar. Hakların insana karşı dışsallığı zamanla sadece haklar üzerine inşa edilmiş bir dünyaya, böyle bir dünyada yaşama zorunluluğu da insanın kendi gerçeğine yabancılaşması sorununa yol açar. Bu bağlamda insan haklarının zamanın dışında bir etik nosyon olarak, insan iradesinin bu hakları onamasına bağlı olmaksızın var olabilme iddiası ile zamanın içinde varlıklar olan insanların iradeleri arasında bir gerilim oluşmaktadır. İnsan haklarının ilkece insanların bu haklar konusundaki kararlarına bağlı olmayan karakteri insan hakları pratiğini toplumlar arası ilişkiler açısından *emperyalizm* (özellikle de insan haklarının devletin egemenlik haklarının üzerine yerleşmesi bağlamında) sorunu ile toplumun kendi iç siyasası açısından ise *demokrasi karşıtlığı* ile yan yana getirmektedir. İnsan haklarının meşru evrensel bir mekanizma içinde insanlarca belirlenmemesi bu hakların Batı kültürünün bir uzantısı olduğu (Donnelly, 1995: 49-50) ve uygarlık temellinde egemen grupların sınıf ve toplum çıkarlarını kamufle edercesine hak üzerinden hegemonya kurmaya aracılık ettiği tezini güçlendirmektedir. Sorunu felsefi bir dile tercüme edersek insan hakları söylemi tümel insan iradesini bağlayan, ama içeriği ve temsil koşulları itibarıyla tüm tekil iradelere bağlı olmayan bir söylemi ifade etmektedir.

İnsan haklarının toplumlar arası ilişkilerde emperyalizmi, toplum içi siyasanın edimleri açısından da antidemokrasiyi, ya da daha doğru bir tanımlama ile oligarşiyi meşrulaştırdığı tezi bir dizi ara sonucu beraberinde getirecektir. Her şeyden önce siyaset felsefesi tarihinin meşhur sorunlarından birini-adil olmayan yöneticiye karşı ne yapmalıyız-sorununu hatırlatırcasına insan haklarına saygı duymayan bir yönetime karşı ne yapmalıyız sorusu gündeme gelir. İnsan hakları oylamaya konu olmadığından, insanlara insanların haklarının ne olması gerektiği sorulmadığından, zora düştüğünde bu haklarının nasıl korunacağı noktasında demokratik meşruiyet arayışı da anlamsız olur. Diktatörlüklere karşı insan hakları adına müdahale yapılabileceğine dair görüş evrensel aklı temsil eden insan doğası öğretisinin doğal bir sonucudur (Rand, 1999: 327-8). İnsan hakları nasıl her insanın ya da insan topluluğun doğal hakkıysa, insan haklarını korumak görevi de onun doğal görevidir. İnsan hakları üzerine sahte evrensellik ya da insan haklarının insandan ontolojik özerkliliği yalnızca egemen devlete dış müdahaleyi kolaylaştırarak eşitsizlikçi güç ilişkilerinin kendini yeniden üretmesine katkıda bulunmaz, aynı zamanda böylesi bir hak öğretisi haklarının biçimselleşmesine ve batının sözü/ruhu ölçüsünde insan haklarının belli bir yerel ile birlikte anılmasına yol açar.

Avrupalıların Türklere ya da Amerikalıların İranlılara insan haklarının ne olduğunu öğretmeye çalışması sosyal psikolojik algılama bakımından Avrupalıların Türklere, Amerikalıların İranlılardan daha fazla insan olduğu gibi yargının yerleşmesine neden olur. İnsan haklarının insanlarca evrensel bir oйдаşma içinde ve demokratik bir şekilde belirlenmemesi, bir takım insanların bütün insanlar adına insan haklarını belirlemesi ve diğer insanlara bunları bir kurtuluş reçetesi olarak sunmasına yol açar. İnsan hakları öğretisi liberal soylu diğer öğretiler gibi bir öğreten-öğrenen ikiliği üzerine kuruludur. Açıkça itiraf edilmese de insanların bir kısmı insan olmayı diğer insanların yardımı ile öğrenmektedir. Bu sorunlu işleyiş insan haklarının tüm insanların değil, daha çok bazı insanların haklarını ifade ettiği gibi bir sonucu beraberinde getirecektir. Bu bağlamda çevre ülkelerinde insan haklarına karşı bir tiksinti yükselmektedir. Ayrıca insan haklarının kuruluş ve korunuş biçimi yerel-evrensel çelişkinin uçlarda yaşanmasına yol açmaktadır. Yerelden bağımsız soyut evrensellik anlayışı ve bu anlayışın nesnesi olarak insan hakları kendi karşıtını, yani evrenselden bağımsız somut yerelciliği, etnik milliyetçiliği güçlendirmektedir (Denk, 2005: 351-3).

İnsan haklarının emperyalist ilişkiler ağının bir enstrümanı olarak çevre ülkelere dışarıdan dayatılması bu haklarının etkinliğini kaybetmesine de zemin hazırlamaktadır. İnsan hakları adına anlaşma uluslararası hegemonya tarafından desteklenmekte, bu destek ya da baskının doğal bir gereği olarak insan haklarını tanımak meşruiyet ölçüsü haline gelmektedir. Egemen güçlerin gözünde meşru olabilmek için bu hakları kabul etmekten başka çaresi olmayan çevre ülke ulus devleti insan haklarını önce kabul etmekte, sonra da bunların içeriğini boşaltıp hak-

ları ehlileştirmektedir (Akdoğan, 2005: 333; Sancar, 2003: 124). Hukukun arkasındaki sosyolojik rasyonalite gereği her siyasal sistem ancak kaldırılabileceği kadar hak tanır. Makulün dışındaki özgürlük talebini ise görmezden gelir. Ancak Türkiye’de olduğu üzere insan haklarına dayalı hukuk düzeni inşa etmesi yolunda dışarıdan yerli güçlere emperyalist bir baskı varsa, Avrupa Birliğine üyelik süreci gibi yapısal unsurlar bu baskının kanalize edilmesini sağlıyorsa, ulus devletin yapacağı yasalar çıkararak insan hakları hukukunu önce kabul etmek, sonra da bu hukuku bürokrasinin çabaları ile etkisiz hale getirmekten ibaret olacaktır. İnsan hakları bahsi konusu edildiğinde sürekli bir şekilde resmi kurumlar eylemleri ve işlemlerinde insanların haklarına ne kadar bağlı kaldıklarını, gayri resmi kuruluşlar ise bu bağlılığın ne kadar sahte olduğunu kanıtlamaya çalışırlar (Sancar, 2003: 124-6). İnsan haklarının dışarıdan dayatıldığı her ülkede bu hakların gerçekliği noktasında bir ikilik söz konusudur. Çünkü sistem insan haklarını gönülsüzce kabul etmiştir. Ancak kültürel ve ideolojik azınlıklar insan haklarına ilgi gösterirler. Bu gösterilen ilgi de son derece eklektiktir ve ulus çapında genel bir hak bilinci oluşmasına yardım etmez. İnsan hakları devletin, hukukun bir parçası oldukça bu haklarının eleştirel devrimci yönü yok olur. Devlet zaten en baştan itibaren biçimsel olan ve onu kullananlara dıştan verilen insan haklarını iyice biçimselleştirip içini boşaltır. Devlet insan haklarına uydukça insan hakları devletleşir. İnsan haklarının aşağıdan yukarı bir dizi toplumsal mücadele sonucu haklar hanesine yazıldığı ülkelerde devletin insanlaşması ile insan haklarının devletleşmesi süreçleri arasında en azından kısmi bir denge sağlanabilmiştir. Ama ülkemizde olduğu üzere insan haklarına dayalı siyasi toplum anlayışının yukarıdan aşağıya modernleşmenin güncel gündemi yerine geçtiği ve batıdakine benzer bir aşağıdan yukarıya sosyolojik koşullanmanın sisteme yansımadağı ülkelerde insan haklarının devletleşmesi, devletin insanlaşmasından daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Ayrıca insan haklarının oligarşinin ürünü olması bu haklarının gittiği her yerde insan haklarını kurmak ve korumak bahanesi altında oligarşinin de yeşermesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle insan haklarının iktidar tarafından kullanılması bu kavramdan vaz geçmemize yol açmamalıdır tezi (Sancar, 2003: 128) sorunludur. İnsan haklarının iktidar tarafından kullanılmadığı bir durum söz konusu olamaz çünkü. İnsan hakları iktidardır sonuçta. İnsanların bir kısmının insanlık adına, insanların büyük bir kısmı üzerinde kurduğu iktidarın adıdır insan hakları. Kısacası insan hakları oligarşinin biçim değiştirmiş hallerinden biridir. İyilik kılığına bürünmüş kötülüktür insan hakları. Ve bu haliyle de yeni bir dünyanın üzerine kurulacağı malzemeyi bize veremez .

İnsana Karşı İnsan Hakları Savunusu

Bu bölümde insan haklarının insan doğası, insanlık onuru, insanlık gibi soyut öznel değerlere dayandırılmasının ardındaki meşrulaştırıcı dinamiklerin bir

eleştirisi yapacağız. İnsan haklarının insanlara sorulmadan yaratılması pratiği kendini iki ayrı nedende maruz ve makul göstermeye eğilimlidir. Bu nedenlerden ilki ancak metodolojik bireycilik yardımıyla evrensel akla ve evrensel aklın görünümlerinden biri olan özgürlüğe ulaşabileceğine dair sorunlu felsefeyle ilgilidir. Amaç gibi davran yasası özelinde Kant'ta özelleşen ahlaki kusursuzluk tutkusu, bu tutkunun gereğinde ideal insana yakışan şeyi insanlar için evrensel bir ahlak ölçütüne dönüştürür. Kant'ın ahlak anlayışı ahlakın ölçüsünü genel bir doğa yasası olacak şekilde davranmayla ilintilendirir. Davranışın ahlaki değeri ulaşılacak amaçta değil, yapmaya karar verdiren maksimdedir (Kant, 2002: 13, 15, 38, 54). Kant'ın ideal insan adına sıradan insandan istediği, genel bir doğa yasası olmasını istediği, maksime göre davranmasıdır. Evrensel bir ölçüte göre davranan insan onu ahlaksızlığa sürükleyecek kendi yerelinden uzaklaşmış olur. Evrensel-yerel karşıtlığı üzerine kurulmuş seçkin Kant etiği insanca yaşamın ancak insanı insan yapan özgün bağlamın reddi ile mümkün olacağını anlatır. Ahlaki doğa evrensel ve değişmez olmazsa bencilce çıkar elde etme isteğinin sürece egemen olacağı ve insanca muameleyi olanaksız hale getireceği düşünülür (Ardoğan, 2005: 332; Milne, 1979: 23, 29-30). Ahlaki kusursuzluk için özerklik, akıl ve kutsallık gerekir (Kant, 1996: 141-2). Bunların hiçbiri insanın bildik yerel yaşantısında yoktur. İnsanın insanlığından arınması ile ancak ahlaki varlıklar katına yükselebileceğine dair aşağılayıcı ön yargı insan hakları düşüncesinin de kurucu aklını ifade eder. Bu akla göre insanın bir öznel bir de nesnel yanı vardır. İnsan için nesnel olan ırk, cinsiyet, mensubiyet, din, kültür, tarih gibi bağlayıcı bağlamlardır. İnsanın özne olarak üzerinde etkide bulunmadığı ya da dolaylı olarak kısmen etkileyebileceği nesnellikler insan haklarının kaynağı olamaz. Çünkü nesnel doğa her bir bireyde farklı görünüme sahiptir. Hemen her durumda bazı insanların nesnel özellikleri diğer bazı insanların nesnel özellikleriyle çelişir. Nesnellikler birbirlerini dışladığı için nesnel/yerli/somut bir insan özelliği üzerine insan hakları bina edilemez. Demek ki insan haklarının soyut öznelliğe dayandırılmasının asıl sebebi nesnelliklerin hak ölçütü olarak engelliyici etkisini bertaraf etmektir (Cangızbay, 2000-1: 123-5).

İnsan haklarını evrensel kılmanın tek geçerli yolu onu yerel-nesnel olandan uzaklaştırmaktır formülü kendisini evrensel diye ortaya koyan aklın da aslında yerel bir akıl olduğu gerçeğini unutturur. İnsan hakları batı kültürünün belli bir mekanda ve belli bir tarihteki ihtiyaçlarının ürünüdür. Birey haklarından kimlik haklarına kadar insan hakları teorisinin her bir aşaması batı siyasetindeki bir problemle ilişkilidir. İnsan haklarının belli bir yerel aklın kendisini evrensel yerine koyması sorunuyla olan ilgisi insan haklarına dayanarak gerçek bir hak bilincinin oluşturulmasını olanaksız hale getirir. Nasıl dün aydınlanma ile sömürgecilik bağdaşmışsa ya da aydınlanmacı akıl sömürgecilikteki hak ihlali sorununu görememişse, bugün de insan haklarına dayalı toplum özlemi ile emperyalizm, savaşın soğuk yüzü ile barışın esenliği bağdaşmaktadır. Yerel aklın kısıt-

layıcı edimlerinden kurtulmak için evrensel akla başvurma alışkanlığı, evrensel akıl aslında yerel bir akıl olduğundan kendisinden beklenen sonucu verememektedir. Kaldı ki nesnel-yerel olandan kaçmak için evrensel akla başvurduğumuzda haklar kendi doğallığımız karşısında nesnelleşmekte ya da biz haklar karşısında nesnelleşmekteyizdir. İnsanlarca yaratılmayan insana dair insan hakları düşüncesi insanı kendi haklarına yabancılaştıran, insanlık karşısında insanları nesneleştiren bir bilinç durumunu anlatır. Bu anlamda insan hakları Marksist literatürde “şeyleşme” denilen toplumsal arıza biçiminin enstrümanlarından biridir.

İnsan haklarını savunmada kullanılan ikinci argüman dizini hukuk devleti-yasa devleti karşılaştırmasına dairdir. Eğer evrensel insan hakları gibi bir illüzyon olmazsa, güç eşitsizliğine dayalı hayatın bildik ilişkileri üzerinde bu ilişkileri denetleyecek bir dönüştürücü mekanizmadan da yoksun kalırız. Hukuk devleti ile yasa devleti arasındaki fark insan haklarıdır. İnsan onurunu her şeyin üzerinde tutan devlet hukuk devletidir (Huber, 1998: 61-2). Doğal hukukçu evrensellik ile güç devleti bencilliği arasında gerilim olduğu (Meinecke, 1998: 208-9), bu nedenle güç devleti buyurganlığı altında köleleşmemek için doğal hukuk evrenselliği kabul etmemiz gerektiği yönünde yapılan ikaz amiyane tariflerle insanı ölümle korkutup sıtmaya razı etme durumuna karşılık gelir. Hukuk sahte bir evrensellik üzerine kuruludur (Özlem, 1999: 47-8). Ama eğer böyle yapılmazsa hukukun, hakkın kaynağı güce dayanır ve her türlü insanî ilişki kaba bir realizme teslim olur önermesi sorunlu bir mantığı ifade eder. Her şeyden önce yasa devletinden hukuk devletine geçerken güç dışarıda bırakılmaz. Hukuk devleti burjuva toplumunu o toplumun düşmanlarına ve ileride suçluya dönüşecek mağdurlarına karşı güç aracılığıyla korur. Kolluk kuvvetleri, ayrıntılı güvenlik prosedürleri, mahkemeler ve hapisaneler hukuk devleti ile yasa devleti arasındaki farkın yalnızca ince totalitarizm ile kaba totalitarizm arasındaki farka eşit olduğunu gösterir. Kaldı ki insan haklarına dayalı hukuk devletinin yarattığı sorun bizim düşündüğümüzden de derin bir ikilemi işaret ediyor olabilir. Aslında insan hakları modern politik sistemin iki kurucu ögesi arasındaki gerilimi örtmek gibi bir işlevi üstlenir. Demokratik devlet, demosun iradesinin üstünlüğü ile hukuk devleti, hukukun üstünlüğü arasında belli belirsiz bir çekişme söz konusudur. Demokratik toplumun gereği olarak insan hakları söylemi ile demokratik toplum idealinin içine hukuk aracılığıyla bir Truva atı yerleştirmiştir. Birey haklarından üçüncü kuşak haklara kadar bir dizi hak anayasalara eklenmiş ve böylelikle halkın kendi iradesini özgürce ortaya koyabilme olanağı ortadan kaldırılmıştır. Bugünün modern demokrasileri anayasal demokrasidir. Demokrasiler anayasalar ile tamamlandıkça oligarşinin halk üzerindeki denetimi de sistemin içine sorunsuzca yerleştirilmiş olur. Eşitsizlikçi toplumlarda kurallar gücünün sesini yansıtırlar daha çok. Ne yapıp ne yapmayacağımıza dair kuralların sayısı arttıkça zayıfın güçlüye karşı koyabilme potansiyeli de o ölçüde azalır.

Bu nedenle batının doğu, kuzeyin güney, zenginin fakir üzerindeki tahakkümünün aracıdır insan hakları (Özlem, 1999: 44-9). Halk kendi haklarına kendi karar vermesin diye halka haklarının ne olduğunu onlar adına söylenir. İnsan hakları, seçkinlerin zümre çıkarına karşı halkın çoğunluk olarak kaybettiklerini anlatır.

Hakların Haklarla Savaşı, Kim Hakkı?

Meşruluk Krizi-İnsan Hakları

İnsan hakları söyleminin tarih dışı meşruluğu, bu hakların gelişim tarihiyle karşıtlık içindedir. Önce birey hakları, sonra sosyal haklar, bugünlerde de kimlik hakları haklar listesine eklenmiştir. Bu hak öbeklerinden her biri, modern toplumların siyasal sosyolojisinde bir ihtiyacı karşılar. Birinci kuşak haklar güvenlik içinde yaşama ihtiyacını, ikinci kuşak haklar bir önceki dizini tamamlayan rasyonellikte onur içinde yaşama ihtiyacını, üçüncü kuşak haklar ise kolektif kimliği de işin içine katarak barış ve uygun çevre içinde yaşama ihtiyacını kesimler (Kaboğlu, 1994: 284-5). Batı toplumundaki her bir meşruluk krizi, krizi sona erdirmek adına kendi hak düzlemini beraberinde getirmiştir. Mutlak monarşiye karşı özgürlük mücadelesi veren burjuva sınıfı birey haklarını icat etmiş, liberal devletin liberal demokratik devletle yer değişmesi anlamında burjuva-emekçi mücadelesi ise sosyal hakların ortaya çıkışına yol açmıştır. Irk, cinsiyet, ve kimlik üzerinden verilen diğer eşit özgürlük savaşları da kimlik temelli yeni bir hak nosyonunun belirlemesine yol açmıştır. Görüldüğü gibi insan hakları tarihin içinde haklardır. Bu bağlamda insanların kendileri için yarattığı diğer şeylerden/nesnelere çok da farklı değillerdir. Peki insan hakları tarihin içinde yaratılmış haklar olmalarına rağmen, neden meşrulukları tarihin dışında bir yere bağlanır? İnsanın kendi sorunlarını çözmede kullandığı araçlar neden insan üstü bir nitelik kazanır? Ben bu soruya verilecek yanıtın önemli ölçüde insan haklarının arkasındaki aklın kimliği ile doğrudan ilgili olduğunu düşünüyorum. İnsan haklarını insan doğasına bağlayıp tarihin dışında bir yere çıkarma alışkanlığı insan haklarının arkasındaki aklın aslında kimin aklı olduğunu düşünmemizi engellemeye yönelik ideolojik bir çarpıtmayı ifade eder. İnsan hakları yaratma işlemi toplumsal hayat ve siyasal yönetim için koşullar belirlemek amacına yöneliktir (Donnelly, 1995: 174). Bu bahsi geçen koşullar ise kriz anlarında belirlenir. Sistemin sahipleri, sistemi içine düştüğü meşruluk krizinden çıkaracak, ama bunu yaparken de sistemin bir biçimde devamını da sağlayacak koşulların hak haline gelmesine izin verirler. Bu nedenle insan hakları söylem ve pratiği hem ekonomik ve toplumsal eşitsizliklere karşıdır, hem de eşitsizliğin tümüyle ortadan kalkmasını önler. İnsan hakları hem açığa çıkarır, hem gizler; hakkı açığa çıkarırken haksızlığı gizler. Bu haliyle insan hakları öğretisi liberal toplumun gerçek yüzünün sistemin mağdurlarınca görülmesini engelleyen düzeni meşrulaştırıcı ideolojik bir maskedir (Üstel, 1999: 52).

Hangisi Daha Çok Hak?

İnsan haklarının tarihin içinde kodlanmış olması ve her bir hak dizininin belli bir sorunu yanıtlaması yalnızca bu haklara dair tarih dışılık iddiasını geçersizleştirmekte kalmaz, aynı zamanda insan hakları arasında hangi hakka ne ölçüde önem verileceği noktasında yeni bir tartışmaya yol açar. Kişi hakları ile mülkiyet hakları, bireyci hak anlayışı ile toplumcu-toplulukçu hak anlayışı arasında köklü farklılıklar söz konusudur. Devlet ve birey gibi iki nirengi noktası üzerinden meydana gelen ayrışmalar hem negatif hakları pozitif haklarla, hem de birinci ve ikinci kuşak hakları kolektif haklarla karşı karşıya getirmektedir. Bireyci negatif hak düşüncesi tamamı devlete yönelmiş ve devletten özel olarak bir şey yapmasını değil, yalnızca bireyin özerkliğine dokunmaması, dolayısıyla bir şey yapmamasını bekleyen bir takım koruyucu kollayıcı önermeden oluşur. Birey hakları üç temel varsayım üzerine inşa edilmişti: 1) İnsan haklarını ancak devlet ihlal edilebilir, 2) Mülkiyet hakkı bütün hakların güvencesidir, 3) İnsan hakkı insan ödevlerinin karşılığı değildir (Rand, 1999: 319-323). Tabii kolaylıkla anlaşılacağı üzere insana ve insanın haklarına yönelik bu kabil bir bakış açısı ekonomik-sosyal haklar düşüncesi ve bu düşüncüyü yaratan alternatif bakış açısı ile çelişiyordu (Donnelly, 1995: 23). Bireyci hakçı çizgiye göre kişilere onların seçimi olmayan zorunluluk ya da karşılıksız ödev yükleyen sosyal haklar hak olmaktan çok birer idealdi. Bu genişleyen hak listesi içinde ve bugünün verili koşullarında sosyal hakların çoğunun *hak* olmaktan çıkıp *gerçek* haline gelmesi olanaksızdı (Cranston, 1999: 314-5; Rand, 1999: 321). Sosyal hakların birer hak olmaktan çok bir dizi ideali yansıttığı ve bir hukuk düzeninin bu tür hakları kabul etmesinin gerçek dünyanın gerçek ilişkilerinde çok ciddi sonuçlar yaratmayacağı düşüncesi sorun çözümede haklardan yararlanmanın yeni sağcı bir eleştirisini ifade ediyordu. Şüphesiz ki sosyal hakların çoğu insanların haklarını değil insanca idealleri yansıtıyordu. Ancak bütün haklar bir zamanlar idealdi. Birey haklarının ilk formüle edildiği günlerde işkenceden muaf olma ya da adil yargılanma bir haktan çok uzak zamanlara ait bir düşü temsil ediyordu. Tıpkı sağlıklı bir çevrede kendine ait bir konutta gelir sahibi bir yurttaş olarak yaşamının bugün için yalnızca bir düşü temsil ediyor olması gibi. Haklar hak olmadan önce ve bir çok durumda hak olduktan hemen sonra da birer ideali temsil ederler. Bu sonuç çok da şaşırtıcı değildir. Ama tabii birey hakları nosyonunun insan hakları üzerine koyduğu ipotek sadece kısır bir ekonomik-sosyal haklar tartışmasından ibaret de değildir.

Birinci kuşak haklar yalnızca hak kullanımı sırasında devletten özel olarak bir şey beklenmemesini değil, aynı zamanda insan hakkı denilen özgün etik kategorinin bireyle ilişkili olarak düşünülmesi gerektiğini ve dahası insan haklarının ancak devlete karşı savunulabilecek bir öze sahip olduğunu nitelerler. Dolayısıyla bireycilere göre; insan haklarının insanların politik ve sosyal tüm davranışlarını düzenleyen bir ilkeye dönüşmesi olanaksızdır. Çünkü bu sonucun

mümkün olabilmesi için devletin dışına çıkılması ve her türlü insani ilişkide insan hakları temelli bir bakışın devreye girmesi gerekir. İnsan haklarının karşı devlet temelli bir yaklaşımla ele alınması insan hakları listesinin kendi iç tutarlılığını zedelemekte, aynı zamanda bu hakların değerine yönelik toplumsal beklentileri olumsuzlamaktadır. Şöyle ki insan hakları örgütleri her türlü mağduriyetten insanları korumak gibi bir görevleri olmadığını, bunu yaparlarsa devletleşeceklerini düşünmektedirler. Örgütler sahip oldukları sivil anlayışın gereği olarak yalnızca devletin yarattığı hak ihlallerine bakmayı uygun görmekteydiler (Plagemann, 2002: 370-1). Ancak bu durumda da insan hakları yukarıdaki görev tanımının doğal bir sonucu olarak yalnızca devletle karşı karşıya gelen kişileri-suçluları, zanlıları, teröristleri, bölücülerini- koruyan bir pozisyona mahkum olmaktadır. İnsan haklarının devletle karşı karşıya gelen kişileri koruması, genelde devletle karşı karşıya gelmeyen büyük çoğunluğun gözünde insan haklarını bir azınlığın haklarına dönüştürmektedir. Salt bu nedenden ötürü insan hakları örgütleri tecrit edilmekte, insan hakları söylemi ise olumsuzlanmaktadır. Yine benzeri bir şekilde devlet-insan hakları karşıtlığı söylemi insanlar ve insanların hakları üzerindeki devlet dışı baskıyı ve hatta devletin neden ve kim için baskıya yol açtığı gerçeğini de unutturur. Sonuçta her türlü hak yoksunluğunun ardında yaşam savaşımı vardır. Hak savunusu dahil her türlü iddia da bu güç eşitsizliği koşullarında iş görür. Devlet güçlü adına zayıfa baskı yapar. Ya da insanlık adına insan ezilir. İnsan hakları mücadelesinin kamuoyuna duyurulması gerekir. Ama bunun için medya desteği gerekir. Oysa medyada önemli ölçüde gücünün denetimindedir ve gerçeği deforme ederek yansıtır. Dahası insan hakları örgütleri de giderek profesyonelleşirler. Kapitalist bir toplumda insanı korumaya çalışmakta; bir anlamda olanaksızlığa doğru kürek çekmektedirler çünkü. İş bölümü, kurumsallaşma ve tabii ki yabancılaştırma insanları koruyan insan hakları savunucuların da en az insan haklarını korumayı uman diğer insanlar kadar sorunudur (Plagemann, 2002: 370-3). İnsan hakları insanları koruyabilir mi sorusu insanların kapitalist ilişkilerden kendilerini koruyamadığı bir dünyada yalnızca bir ironiyi işaret eder. Hem insan hakları söyleminin sözde insancıl retoriği insanların neden korunmaya ihtiyaç duyduğu ve aslında tam olarak neyin onu tehdit ettiğini sorularını sormamamızı geciktirebilir. Sahi biz insan hakları aracılığıyla insanı kimden koruyoruz? İnsanın gerçekten bir düşmanı var mı kendinden başka?

Sonuç Yerine ya da Erdemli İnsana Ağıt

İnsan hakları öğretisini olumsuzlayan bu metnin son kısmı insan haklarının insanları nelerden mahrum ettiği üzerine bir soruşturmayı içermektedir. İnsan haklarının insana dışsallığı sorunu bu öğretinin etik-politik geçerliliğine bağlı kaldığımız sürece hem erdemli yaşamın daha ileri biçimlerine ulaşmamamızı engellemekte, hem de gerçek bir insanlık bilincine ulaşmamızı geciktirmektedir.

Birinci tez açısından bakıldığında bir adalet-insan hakları gerilimi ortaya çıkmaktadır. İnsan hakları adalet erdemi karşısında ikincil öneme sahip bir enstrümandır. *Gerçekten* adaletin olduğu yerde insan haklarına ihtiyaç olmayacaktır. İnsan hakları insanları adil bir dünyada yaşamak ve hatta adalet erdemine olan gereksimin ortadan kalkacağı bir dünyada yaşamak gibi daha ideal amaçlardan alıkoymakta, siyasal ufku liberal hak öğretisinin ufkuyla sınırlamaktadır. Aslında insan hakları-adalet çelişkisi, adalet erdemini yok eden liberal biçimciliğin insan hakları üzerinden insanın etik kapasitesinin geriye kalanını da tasfiye etmesi olgusunu anlatır. Adaletin sosyal adalet adı altında kurumsallaşmasının sonuçları, insanlığın insan hakları adı altında kurumsallaşmasının sonuçlarına benzemektedir. Bugün itibariyle adalet bizi eyleme geçirerek bir bağlam olmaktadır çıkmış, gerektiğinde umut bağlayacağımız uzakta bir nesneye dönüşmüştür. Adaleti getirmek tek tek hiçbirimizin elinde değildir modern anlayışa göre. Adalet olması gereken olarak tanımlandığı için temel kaygı nedenimizdir, ama asla bir bireysel sorumluluk alanı olarak görülmez (Solomon, 2004: 14-24). Adalet yüce, soyut, vazgeçilmez bir kavram haline geldikçe adaleti uygulama görevi kurumlara ve sisteme havale edilmiş ve bu devir teslimin sonucunda adalet konusunda kamusal sorumluluk duygusu tamamen ortadan kaybolmuştur. Adaletin biçimselleşmesi adalet duygumuzu yok etmiş, adalet duygusunun körelmesi ise elimizden geleni yapmamıza dair potansiyel eylem gücümüzü ve inancımızı köreltmıştır (Solomon, 2004: 34).

Bir erdem olarak adaletin modern tarihine dair bu irtifa kaybı bugün için insanlık aleyhine insan hakları üzerinden yaşanmaktadır. İnsan hakları kutsallaştıkça insan sıradanlaşmakta, insan hakları fetişleştikçe insanın hem türlerine duyduğu içten duygular yerini hukukun dayattığı görevlere bırakmaktadır. Bu anlamda insan hakları insanın ölümü pahasına elde edilen bir zaferdir. İnsan haklarına bağlı kalmak bizi içinde olumsuzluğu da içeren gerçek bir insanlık bilincini yaratmaktan mahrum bırakacaktır. Kanımca doğru olan yol seçkin bir insan hakları anlayışını insanlara dayatmak değil, kendinin ötekiyle mücadelesine olanak tanıyan bir devinime fırsat tanımak olmalıydı. Sorumluluk en geniş ütopyadır (Levinas, 1992: 85). Ötekine saygı duymak ancak kendi varlığını rehin vermekle mümkün olabilir. İnsanın içindeki insanlık kendi ruhundan öteki için vaz geçebildiği anda ortaya çıkacaktır (Levinas, 1991: 59-79). İnsanın özne olması, özneliğin karşısına başka özneleri koyup onlarla olumlu ya da olumsuz anlamda ilişkiye girmesi ve sonuçta kendi-öteki karşıtlığını insanlık-adalet gibi üst bir soyutlamada aşması toplumsal deneyimin koşulladığı tinsel bir deneyimle mümkün olabilir. İnsanların diğer insanların haklarına saygı duymak zorunda olduğu, aksi takdirde cezalandırılacağı ya da hor görüleceği bir dünyada insanlar kendilerini insanlık bilincine ulaştıracak tinsel deneyimi nasıl yaşayacaklar/yaşayabilirler ki? İnsan hakları gibi insanlara yönelmiş dıştan bir baskı olduğu müddetçe her türlü insanî tutum şüpheyle anılacaktır. Bu anlamda insan

hakları insanları rol yapmaya zorlayan uygarlığın yabancılaştırıcı ruhunu yansıtır. İnsanların insan gibi davranmaya zorlanamayacağı, insanların insan haklarından daha değerli olduğu, yalnızca bize ait olan bir dünyaya, daha adil bir dünyaya ulaşma dileğiyle.

Kaynakça

- Akal, Cemal Bali (2000), “Haysiyet ve Hak”, *Defter*, Cilt 40, Sayı 1, s. 13-19.
- Ardoğan, Recep (2005), “İnsan Haklarını İnsan Doğası ile Temellendiren Görüşlere Kelami Bir Şerh”, *Düşünen Siyaset*, Cilt 21, Sayı 2, s. 327-348.
- Atiker, Erhan (1998), *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Cangızbay, Kadir (2000-1), “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları”, *Doğu Batı*, Cilt 13, Sayı 1, Kasım, Aralık, Ocak, s. 117-135.
- Cranston, Maurice (1999), “İnsan Hakları Nelerdir?”, Yayla, Atilla (Ed.), *Sosyal ve Siyasi Teori*, Siyasal Yayınları, Ankara, s. 311-6.
- Denk, Erdem (2005), “İnsan Hakları Mücadelesinde Hedef, Yöntem ve Dil Sorunu”, *Düşünen Siyaset*, Cilt 21, Sayı 1, s. 349-356
- Donnelly, Jack (1995), *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev. Mustafa Ardoğan-Levent Korkut), Yetkin Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, Mustafa (1999), *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Yayınları, Ankara.
- Freedon, M. (1991), *Rights*, Open University Press, Milton.
- Fromm, Erich (1995), *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, (Çev. Bozkurt Güvenç), Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Huber, E. R. (1998), “Modern Endüstri Topluluklarında Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet”, Ökçesiz, Hayrettin (Ed.), *Hukuk Devleti*, (Çev. Tuğrul Ansay), Afa Yayınları (HFSA Yayınları, No: 4), İstanbul.
- Kaboğlu, İbrahim Özden (1994), *Özgürlükler Hukuku: İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı Üzerine Bir Deneme* Afa Yayınları, İstanbul.
- Kant, Immanuel (2002), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Çev. İ. Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kant, Immanuel (2002), *Pratik Usun Eleştirisi*, (Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu), Say Yayınları, İstanbul.
- Kuçuradi, İoanna (2001), “Adalet Kavramı”, Güriz, Adnan (Ed.), *Adalet Kavramı Bildirileri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, s. 39-49.
- Kuçuradi, İoanna (1996), “Felsefe ve İnsan Hakları”, Kuçuradi, İoanna (Ed.), *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Levinas, Emmanuel (1992), “Ethics as First Philosophy”, Hand, Sean (Ed.), *The Levinas Reader*, Blackwell, London.
- Levinas, Emmanuel (1991), *Otherwise than Being or Beyond Essence*, (Çev. A. Lingis), Kluwer Academic Publishers.

- Macdonald, Margaret (1992), "Natural Rights", Waldron, Jeremy (Ed.), *Theories of Rights*.
- Meinecke, Friedrich (1998), *Makyavellism: The Doctrine of Raïoson d'Etat and Its Place in Modern History*, Transaction Publishers, New Brunswick & London.
- Mercier, Andre (1996), "İnsan Haklarının Temelleri", Kuçuradi, İoanna (Ed.), *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Milne, A. J. M. (1979), "The Idea of Human Rights: A Civil Inquiry", Dowrick, F. E. (Ed.), *Human Rights Problems, Perspectives And Texts*, Durham.
- Öktem, Niyazi (2001), "Adalet Kavramı ve Sosyal Realite", Güriz, Adnan (Ed.), *Adalet Kavramı Bildirileri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, s. 75-83.
- Özlem, Doğan (1999), "Sivil İtaatsizlik ve Liberalizm", *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Plagemann, Gottfried (2002), "Türkiye'de İnsan Hakları Örgütleri", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 361-396.
- Rand, Ayn (1999), "Kolektif Haklar", Yayla, Atilla (Ed.), *Sosyal ve Siyasi Teori*, Siyasal Yayınları, Ankara, s. 325-9.
- Rand, Ayn (1999), "İnsan Hakları", Yayla, Atilla (Ed.), *Sosyal ve Siyasi Teori*, Siyasal Yayınları, Ankara, s. 317-329.
- Sancar, Mithat (2003), "İnsan Hakları: Retorik, Hukuk ve Gerçeklik", *Birikim*, 165, s. 124-8.
- Solomon, Robert C. (2004), *Adalet Tutkusu* (Çev. Ertuğ Altınay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Üstel, Füsun (1999), *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost Yayınları, Ankara.
- Turner, B. S. (1994), "Postmodern Culture/Modern Citizens" Steenbergen, B. S. (Ed.), *The Condition of Citizenship*, Sage Publications, London.